
LEFEBVRE VE FOUCAULT'DA MEKÂN: KURAMSAL BİR TARTIŞMA **

SPACE IN LEFEBVRE AND FOUCAULT: A THEORETICAL DISCUSSION

ПРОСТРАНСТВО В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЛЕФЕВРЕ И ФУКО: ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ДИСКУССИЯ

Mahmut KARAÇİZMELİ*

ÖZ

Felsefede zamanın mekâna karşı kurduğu egemenliğin sarsılmasında, “mekânsal dönüş” döneminin önde gelen iki düşünürü Henri Lefebvre ve Michel Foucault'nun payı yadsınamaz boyutta büyüktür. Bu iki düşünürün mekânı ele alış şekilleri, kendilerinden sonra da geniş yankı uyandırmıştır. Lefebvre ve Foucault'un kuramları, mekânı mekânla düşünen, mekân düşüncesinin ve kent mekânının zaman içindeki dönüşümlerini açıklayan ve bütün bu tartışmaları sosyal ve siyasal pratiklerle ilişkili bir şekilde sunan yapısıyla, günümüzde de önemini korumaktadır. Lefebvre'in felsefe, tarih, fizik, metafizik, sanat, psikanaliz, dilbilimi ve ilahiyata kadar uzanan, oldukça geniş bir alana sirayet eden mekâna ilişkin düşünceleri, sonraki dönemde yapılacak çalışmalar için de sıklıkla başvurulan bir kaynak niteliğindedir. Bu çalışmada mekânsal dönüş döneminin literatürü incelenmiş, Lefebvre'in sonraki dönemlerde “mekân üçlemesi” olarak yaygınlaşacak olan kavramları açıklanmıştır. Çalışmada gündelik pratiklerle ilişkili “algılanan mekân”, erkin kurguladığı, virtüel-aktüel uzamları bulunan “tasarlanan mekân” ve Lefebvre'in “temsil mekânı” olarak adlandırdığı ve heterotopi kavramıyla bağlantılı, farklılıklara ve dirençlere referans veren “yaşanan mekân” ele alınmıştır. Araştırmada Lefebvre'in bu kavramları, Mekânsal Dönüş Dönemi'nin bir diğer önemli düşünürü Michel Foucault'nun heterotopya kavramıyla karşılaştırılarak yorumlanmıştır. Foucault'da farklılıklara, norm dışına ve gelip geçiciliğe vurgu yapan heterotopik mekânlar, fiziki uzanımlarıyla örneklendirilmiştir. Bu çalışmanın amacı benzer dönemlerde mekânla ilgili düşünceler ortaya koyan ve sosyal bilimlere, felsefe ve mimaride birçok akademik çalışmaya esin kaynağı olmuş bu iki düşünürün mekâna bakışlarındaki farkları, benzerlikleri ve kavramları kullanma biçimlerini analiz ederek mekân literatürüne katkı sağlamaktır.

** Bu Makale, Mardin Artuklu Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde hazırlanmakta olan “Şanlıurfa Haleplibahçe Mahallesi'nde Mekânsal Dönüşümün İzleri” adlı doktora tezi çalışmasından türetilmiştir.

* ORCID: [0000-0001-5465-4710](https://orcid.org/0000-0001-5465-4710), Öğretim Görevlisi, Harran Üniversitesi, Mimarlık ve Şehir Planlama Bölümü, Mimari Restorasyon Programı, mahmutkaracizmeli@gmail.com

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

Anahtar Kelimeler: mekân, mekânsal dönüş, mekân üçlemesi, temsil, iktidar, heterotopya.

ABSTRACT

In philosophy, in undermining the time's dominance over space, the share of Henri Lefebvre and Michel Foucault, two leading thinkers of the period of "spatial turn," is undeniably huge. The way these two thinkers handled the space made a splash even after themselves. The theories of Lefebvre and Foucault remain important today, with the structure of the place contemplating space, explaining the transformations of space and urban space over time, and presenting all these discussions in a manner associated with social and political practices. Lefebvre's considerations of the space, which extends to philosophy, history, physics, metaphysics, art, psychoanalysis, linguistics, and theology, are often regarded as a reference for subsequent studies. This study investigated the literature of the spatial turn period, explaining Lefebvre's concepts, which would become common in later periods as the "spatial trilogy." The study discussed the "perceived space" associated with everyday practices, the "designed place" where the power fictionalized, with virtual-actual extensions, and the "inhabited space," which Lefebvre called a "space of representation," which refers to differences and resistances associated with the concept of heterotopy. In the study, Lefebvre's these concepts are interpreted by comparing them to the concept of the heterotopia by Michel Foucault, another important thinker of the Period of Spatial Turn. In Foucault, heterotopic spaces with an emphasis on differences, out-of-the-norm, and ephemerality are exemplified by their physical extensions. The aim of this study is to contribute to the space literature by analyzing the differences, similarities, and concepts in which these two thinkers, who have expressed ideas about space in similar periods and inspired many academic studies in social sciences, philosophy, and architecture, have viewed the space.

Keywords: space, spatial turn, space trilogy, representation, power, heterotopia

АННОТАЦИЯ

Анри Лефевр и Мишель Фуко, два ведущих мыслителя периода “пространственного мышления”, несомненно, участвуют в ослаблении господства времени над пространством в философии. Своеобразный подход этих двух мыслителей к пространству имело продолжение и после них. В теориях Лефевра и Фуко, по поводу пространства, объясняются трансформации космического мышления и городского пространства во времени. Его структура, со всеми своими обсуждениями в отношении социальной и политической практики, по-прежнему сохраняет своё значение и сегодня. Мысли Лефевра о космосе, которые широко распространились на философию, историю, физику, метафизику, искусство, психоанализ, лингвистику и теологию, также являются часто используемым источником для будущих исследований. В этом исследовании изучается литература, посвященная периоду пространственного мышления и объясняются концепции Лефевра, которые и после Лефевра широко распространены как “космическая трилогия”. В исследовании обсуждаются “воспринимаемое пространство”, относящееся к повседневной практике, “искусственное пространство”, которое создается силой и имеет свои виртуально-актуальные пространства и “живое пространство”, которое Лефевр называет “пространством представления” и которое связано с концепцией гетеротопия, различия и сопротивления. В исследовании, эти концепции Лефевра были интерпретированы путём сравнения их с концепцией гетеротопии Мишеля Фуко, другого важного мыслителя Периода пространственного мышления. У Фуко есть гетеротопическое пространство, подчеркивающие различия, нестандартность и

быстротечности они представлены в виде физического расширения. Цель этого исследования - внести свой вклад в литературу, связанную с пространством философии путем анализа различий, сходства и концепций вышеупомянутых двух мыслителей, которые выдвигали идеи о космосе в аналогичные периоды и вдохновили многие академические исследования в области социальных наук, философии и архитектуры.

Ключевые слова: пространство, пространственная философия, триада пространства, представление, власть, гетеротопия.

Giriş

Modern dönemlerin ikili zıtlıkları ile tartışmaya açılan zaman ve mekân kavramları incelendiğinde; zaman çizgisel ve ilerlemeci bir kavrayış ile açıklanırken, mekânın ise sabit bir kategori olarak değerlendirildiği söylenebilir. Bu algılama tarzı, zamanı toplumsal gelişme süreçlerine doğrudan etki ederken, mekânı ise arka planda bırakmakta ve homojen hale getirmektedir. Yine modern dönemlerle ilişkili tarihsellik anlayışı öteki toplumlara, batılı ülkelerde yaşanan süreçleri çeşitli stratejilerle dayatmaktadır. Durmaksızın yeniliği ve ilerlemeyi vurgulayan yeni paradigmada, farklı olan diğer toplumlar geri kalmış olarak nitelendirilirler. Lineer zaman dayatmasına karşın mekânsal bakış, lineer değil girift, geniş ve heterojenliği yansıtan analizlere imkân vermektedir. Mekânın sabit bir düşünce kategorisi (a priori) kapsamı dışında üreten-üretilen, yorumlamalara açık bir kategori olarak değerlendirilmesi, mekânı, zamanın arka planı olma kabulünden çıkarmakta ve onu düşüncenin odağına almaktadır (Lefebvre, 2014, s. 21).

Mekân düşüncesi ile ilgili sürece bakıldığında, örneğin Aristo'da mekânın, zaman ile birlikte ussal bir kategori olarak kendini gösterdiği ve hissedilir olguları sınıflandırmak için kullanıldığı görülür. Descartes'ın kartezyen düşüncesiyle mekân, duyuyla algılanan, estetikle ilişkili ve gündelik pratiklerle deneyimlenen ya da mahrum kalınan bir alan olarak tanımlanmaktadır. Mekân, sürekli bir mesafeye referans vermektedir ve batı felsefesinde bu hâliyle yeniden tanımlanmıştır. Bilinen ve bilen ayrımı özne ve nesne arasına mesafe koymaktadır. Özne-mekân diyalektiğinin kurulması bağlamında öne çıkan Descartes özne ile mekân arasındaki ilişkiyi yeniden kurgulamakta ve mekânı mutlak ve bütünlüğünü kendinden alan bir alanına oturtmaktadır. Ortaya konulan özne-mekân arası mesafe, bunun nasıl kapanacağıyla ilgili kuramları da beraberinde getirmiştir. Ayrıca mekân-özne ayrımı yapıldığı anda, mekâna müdahale etme, onu inşa etme ve yıkıma uğratma süreci başlamaktadır. Yine de Descartes'ın ortaya koyduğu bu kuramsal açılımlar mekâna varlık tanınması bağlamında oldukça önemlidir (Lefebvre, 2014, s. 22). Bununla birlikte toplumsal uzam hesaba katılmadan yorumlanan mutlak mekân düşüncesi, yeterince kapsayıcı olmamakla birlikte mekânı anlamlandırabilmek için deneyimleyen özne ile deneyimlenen mekân arasındaki karşılıklı yaratım sürecini ve toplum-erk ilişkilerini de hesaba katmak gerekmektedir (Foucault, 2014, s. 292).

1. Güncel Mekân Tartışmaları

Lefebvre'e göre mekânı kavramayı mümkün kılan ilişkiler ağı, söz konusu ilişkileri üreten mekanizmalarla ele alınmalıdır. Bunların zamanla ya da zamandan

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

ayrık olarak incelenmesi, zamanın mı mekâna yoksa mekânın mı zamana tabi kılındığı, birbirinden farklı anlamları ortaya çıkarabilmektedir. Deleuze mekân ve zamanın birlikteliğini ve bu birlikteliğe rağmen zamanın niteliksel farklılaşmaları, mekânınsa niceliksel farklılaşmaları ürettiğini ileri sürmektedir. Dolayısıyla mekânın merkezde yer aldığı, zamanın ise görmezden gelindiği bir düşünce güzergâhında, niteliksel farklar da dışarıda kalmaktadır (Tanju, 2008, s. 168-185). Mutlak zaman-mekân anlayışının gerilimlerinden ortaya çıkan mekân üretimleri, aşkınlık değil içkinlik düzleminde zaman ve mekânın kolektif olarak ve süreklilik arz eden bir biçimde kurularak, toplumsal pratiklere aktarıldığı bir ilişkiler ağı olarak yorumlanabilir. Bu sebeple mekân üretimleri aslında tüm bu kurgulanma, parçalanma ve mücadelelerinin yansıması olarak düşünülebilir. Mekân düşüncesindeki parçalanmalarla, kapitalist örgütlenmelere bağlı olarak toplumsal yapıda meydana gelen bunalımların eş zamanlılığı, mekânı ele alış tarzında yeni bir değerlendirme gerekliliğini de beraberinde getirmektedir. Bu nedenle Lefebvre'in ve Foucault'nun mekânı ele alırken, toplumu ve iktidar yapılarını işin içine katması tesadüf değildir. Aynı entelektüel iklimden beslenmeleri nedeniyle oluşturdukları kuramlarda benzerliklerin olması da olağandır. Bu çalışmada iki düşünürün mekân kuramlarında birbirine yaklaşan ve ayrılan yönler ortaya koyulmuştur.

Mekân üretimiyle ilgili literatür incelendiğinde, Lefebvre'in kuramlarının, mekânın tanımlanmasında, tecrübe edilmesinde ve üretilmesinde ortaya koyduğu düşüncelerin, önemli bir kaynak olduğu görülmektedir. Lefebvre'in gündelik hayatla ilgili çözümlemelerinin yanında, 1968 yılında yayımladığı “Şehir Hakkı”, 1970 yılında yayımladığı “Kentsel Devrim” ve 1974 yılında yayımladığı “Mekânın Üretimi” adlı metinleriyle kent mekanını sıradışı bir yöntemle tekrardan çözümlemiştir; Lefebvre, mekândaki girift hâkimiyet ilişkilerini emek kavramıyla (somut ve soyut emek) yorumlayarak, gündelik hayatın ve mekân üretiminin analizlerini ortaya koymuştur. Tarihsel süreçte ve farklı coğrafyalarda mekânın ne şekilde kavramsallaştırıldığını ve kullanıldığını ortaya koyan Lefebvre, kapitalizmin üretim, birikim, tektipleşme ve tasarlanma süreçlerini de incelemektedir. Lefebvre, kuramının kimi yerlerinde mekânı bir meta olarak ele alarak; ekonomi, siyaset ve toplumsal yapı ile bağlantılı olarak, üretimin yanında tüketim özellikleri de barındırdığını ve buna bağlı olarak çelişkiler içerdiğini anlatmaktadır (Lefebvre, 2011, s. 60). Henri Lefebvre'e göre mekân, toplumsal ilişkilerin kolektif bir yansıması olmasının yanında, mekânın toplumsal yapıya müdahale aracı olarak da değerlendirilmelidir.

David Harvey, 1973'de yayımlanan “Sosyal Adalet ve Şehir” adlı çalışmasında kent mekânını ve sermaye ilişkilerini incelemiştir. Bu çalışmada Harvey ekonomik, politik ve tarihî verileri kapitalist üretim ve tüketim araçlarıyla ele alarak, mekâna dair değerlendirmeler yapmıştır. 2008 yılında yayımlanan “Kent Hakkı” çalışmasında Harvey, sermayenin örgütlenişi ile kent mekânının örgütlenişi arasındaki ilişkiye dikkat çekmiştir. Ona göre kentsel yapı bir kez kurulunca üretim örgütlenmesi gerçekleşmekte ve sosyal ilişkilerin gelecekteki gelişimleri etkilenmektedir. Örneğin kent formundaki değişimler gelir dağılım mekanizmalarını etkilemektedir (Harvey, 1999, s. 272). Manuel Castells ise kent mekânını toplumsal

ilişkilerin yansımaları olarak ele almakta ve kenti başlıbaşına bir analiz nesnesi olarak düşünmektedir. Bununla birlikte ona göre, sosyal teori ile bağlantılı olmayan bir mekân kuramı olanaksızdır. Mekânın kültürel ve doğal süreçlerden ziyade sosyal yapıyla ele alınması gerekliliğine dikkat çekmiştir. Ayrıca Castells, kent mekânının üretim süreçleriyle birlikte, tüketim süreçlerinin önemine de vurgu yapmıştır. Mekân teorisine kazandırdığı “kolektif tüketim” kavramı ile devletlerin kamusal hizmetlerle kentteki sermaye birikimlerinin devamlılığını sağlayarak, aynı zamanda kentin mekânsal gelişimine katkı sağladığını ileri sürmüştür (Castells, 1997, s. 32).

Soja, çalışmalarında, Henri Lefebvre’in mekânsal kuramlarını yorumlamakla beraber modernite sonrası kent mekânının, dönüşen toplumsallığın ve sermaye yapılarının durumunu tartışmıştır (Soja, 1996). Brenner ve Elden, devlet mekânlarını, kapitalizmin mekânsal ölçek meselesini ve bu yapıların toplumsallığa etkilerini Lefebvre’in kuramı üzerinden tartışmıştır (Brenner) Bunlarla birlikte soylulaştırma, neo-liberalleşme, yaratıcı kentler, kentsel dönüşüm, kent hakkı, mimarlık ile siyasi iktidar ilişkisi konularında da yeni yorumlar ortaya koymuşlardır (Brenner vd., 2014).

Neil Smith, 2010’da yayımlanan "Uneven Development: Nature, Capital and the Production of Space" adlı çalışmasında; doğa, mekân ve sermaye ilişkilerini ve Henri Lefebvre’in Mekânın Üretimi’nde açıklamalar getirdiği mekân türlerini, küreselleşme bağlamında tartışmıştır. Smith, doğanın yani mutlak mekânın, mübadele, sermaye ve emek kavramlarıyla ilişkilendirilerek mekân temsillerini oluşturması bağlamında ele almıştır. Mekân temsillerinin kenti metalaştırmasını ve hammadde olarak doğayı kullanmaya yönelmesi sürecini kapitalist süreçle yorumlamıştır. (Smith, 2008).

John Urry 1990 yılında yayımlanan “The Tourist Gaze”, 1994 yılında yayımlanan “Economics of Signs and Space” ve 1999 yılında yayımlanan “Consuming Places” adlı çalışmalarında, mekânın tüketim kültürüne göre dönüşümlerini ve kentin turistik bakışa indirgenen imgelerinin tüketim ilişkilerine katılımı ile ilgili yorumlamalar yapmıştır. (Urry, 1999, s. 53-112) Giriş bölümünde Benjamin, Bachelard ve Lefebvre’de mekân yaklaşımlarını incelediği “Mekânın Tüketimi” adlı çalışmasının ilerleyen bölümlerinde mekân-toplum ilişkilerini ve mekânın tüketim biçimi olarak “modernlik, kimlik ve seyahat” kavramları üzerinden ele almıştır.

2. Lefebvre ve Foucault’nun Mekân Kuramlarını Mümkün Kılan Entelektüel İklim: Mekânsal Dönüş

Mekânsal Dönüş, kent araştırmalarında ve sosyal bilimlerde konuya mekân ile yaklaşım ve mekânı mekân ile açıklamaya amaçlayan bir yöntemle, coğrafya ve tarihi bir arada yorumlama süreci olarak ifade edilebilir. Bu dönemi ortaya çıkaran iklime bakıldığında durumun, önceki dönemlerde yaşanan kolonileştirme ve emperyalist-hegemonik süreçlerine tepki olarak üretilen düşüncelerle ilişkili olduğu görülmektedir. 1970’ler ve sonrasındaki süreçte yaşanan ani değişimler, mekânsal dönüşü mimari, kentsel tasarım, sosyal bilimler, sanat ve coğrafyaya kadar uzanan bir alanda tartışmaların odak noktasına oturtmuştur. Siyasi, ekonomik ve kültürel

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

sınıflamalara göre homojen ya da heterojen mekân algıları bulunmakla birlikte, iki algı için de geçerli olan bir mekân tanımı yapılmıştır. “Mekân üretilen, tahakküm altına alınan ya da tahayyül edilen bir şeydir” (Kurtar, 2020, s. 7).

Mekânsal dönüş döneminin düşünsel arka planı Michel Foucault, Henri Lefebvre, De Certeau, Edward Said, Gaston Bachelard, Manuel Castells, Anthony Giddens ve David Harvey gibi kuramcıların başlattıkları tartışmalar nedeniyle 1960-1970’li yıllara kadar uzanmakta ancak bu yöntem felsefe dünyasında 1990’larda kullanılmaya başlanmıştır. 1990’ların ortasında mekânsal bakışın farklı disiplinlere de yayılmaya başladığı söylenebilir. Walter Benjamin’in kent mekanına dair kaleme aldığı metinlerin bu bakışın ilk dışavurumları olarak kabul etmek ve mekânsal dönüşün kökenini 1930'lara kadar geri götürmek mümkündür. Edward Soja'nın dönemselleştirmelerine bakıldığında, 1960'ların Paris'inin entelektüel ikliminin mekânsal dönüş dönemi ile güçlü bir bağı olduğu görülmektedir. Modern kentlerde başlayan huzursuzluk, yabancılaşma ve krizler dünyada kendini gösterirken mekânsal dönüş dönemindeki düşünürler, davranış bilim, toplumsal gelişme ve mekânı bir araya getiren yeni bir yol ortaya koymuştur. Mekân ve toplumu birlikte ele alan bu düşünce tarzı, süregelen tarihselci hegemonyayı sorgulamaya ve onu yeniden yorumlamaya imkân tanımıştır. Dönemin önemli düşünürlerinden olan Lefebvre ve Foucault mekân-zaman-özne ya da coğrafya-tarih-devlet arasındaki ilişkileri radikal yorumlarla yeniden üretmişlerdir. Fakat aynı zamanda bu bakış açısının, düşünürlerin 1968 olayları esnasında Paris'te bulunmaları ve bu süreçte mekânın pratik ve siyasi farkındalığına dayanan özgürleştirici özelliklerini tecrübe etmeleriyle de ilgili olduğu söylenebilir (Kurtar, 2020, s. 60).

Lefebvre metinlerinde, akışkan, değişken, yaşayan, ritim ve harmonileri barındıran bir mekân anlayışıyla; mekân ile kenti yorumlamayı değil mekânın bizatihi kendisini yorumlamayı hedeflemektedir. Lefebvre yaşamın akışı içinde mekânın nasıl üretildiğini, Hedeigger'in varlığın kendini uzamda açmasına dayandırarak açıklamakta ve mekânı yaşamın içine çekmektedir (Lefebvre, 2007, s. 143). Lefebvre, sadece kentte oluşundan dolayı “modern” olarak nitelendirilen bireyin ve toplumun, gündelik pratiklerinin dönüştürülmesini mekânla ilişkilendirmektedir. Gündelik yaşam içinde modern insana ciddi müdahalelerde bulunulmaktadır; boş vakitlerin bile paketlenip metaya dönüşmesiyle modern bireye izole olma hakkı vermeyen kurgulanmış gündelik yaşam, mekânla ilişkili olarak sorunsallaştırılmalıdır. Bu görüntüye rağmen özgürlük imkanları kent mekânının içinde, gündelik pratiklerde ve mekânla bağlantılı olarak üretilebilir. İktidarın ürettiği homojenleştirici yapıdaki ve her yere nüfuz etmiş mekân baskısı Foucault'ya göre otonom olarak direnişe de işaret etmektedir (Foucault, 2002, s. 212). Bu direnişin ve farklılıkların mekânsal uzamı heterotopya kavramı ile incelenebilir. Lefebvre'in mekân üçlemesinde “temsil mekânları” olarak karşımıza çıkan ve normdışı ile ilişkili bu mekân türü Foucault'nun heterotopya kavramıyla bazı benzerlikler ve farklılıklar göstermektedir. Söz konusu baskının ve direncin anlaşılabilmesi için ilkin Lefebvre'in mekân üçlemesinin ortaya koyulması gerekmektedir.

3. Lefebvre'in Mekân Üçlemesi ile Foucault'un Heterotopya Kavramı'nın İlişkisi

Lefebvre, mekân üretiminin üçlü biçimde ortaya koyduğu, algılanan (gündelik pratiklerin ve rutinlerin gerçekleştiği) mekânlar, tasarlanan (erkin ürettiği) soyut mekânlar ve yaşanan (aykırılaştan, farklılaşan, özgürleşen) mekânlar olarak helezonik yapılu bir mekân anlayışını literatüre katmıştır. Ona göre mekân, toplumsallığın bir ürünü olarak birbirinden etkilenmekte ve birbiriyle geçirimli bu mekân türleri ile varlık bulmaktadır. Lefebvre'e göre mekân; "gündelik yaşam pratiklerinin mekânı" olarak, tasarım, kurgu ve inşa süreçleriyle ortaya çıkan "mekân temsilleri" olarak ve toplumsal süreçlerin gerçekleştiği "temsil mekanları" olarak üçlü yapıdır (Lefebvre, 2014, s. 63). Bu mekanların özelliği helezonik yapılu ve birbiri üzerine katlanarak gelişiyor olmasıdır. Biri diğerini barındırabilir, yadsıyarak, tersine çevirerek diğerini üretilebilir ya da kent mekânında farklı bölgelerde görünür olup, tarihsel süreçte kaybolabilir.

Mekânsal Pratikler

Mekânsal pratikler, gündelik hayat içerisinde, toplumun geliştirdiği yaşam stratejileri ile mekânın deşifre edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Diğer taraftan da bu pratikler kendi mekânını üretmektedir. Mekânsal pratiklerin işlevi mekânı, gözlemlenen, fiziksel bir gerçekliğe ulaşan "üretimi ve yeniden üretimi görel bir bağlılık içinde sürekliliği sağlayan her toplumsal oluşuma has özgül yerleri ve mekânsal kümeleri" barındırmasıdır. (Lefebvre, 2014, s. 63). Bu türden mekânlar sivil yerleşim alanları, iş merkezleri, rekreasyon alanları ve ulaşım ağları olarak örneklendirilebilir. Lefebvre, modern sürecin mekânsal pratiğini "banliyödeki bir toplu konutta oturan birinin gündelik hayatıyla tanımlanır" şeklinde ifade ederek örneklendirmiştir. (Lefebvre, 2014, s. 68). Bu mekân türüne özgü pratik edimler kent mekânının ve fiziksel çevrenin üretim süreçlerine de katılır çünkü planlama etkinlikleri ile yakından ilişkilidir. Mekânsal pratikler, mekânın gündelik algılar düzeyinde tecrübe edilmesini ve buna bağlı olarak çeşitli düzeylerde saptanmasını da sağlamaktadır.

"Gündelik hayatın tekdüzeliği, rutinleri, ofisler, özel hayat ve kentsel gerçeklikte ortaya çıkan eğlence bu kodların en tanıdık biçimleridir" (Soja, 1996: 66).

Soja'ya (Soja, 1996, s. 67) göre, mekânsal pratik üzerinden yaşama katılan gündelik rutinlerin mekânı fiziki, katı, sabit ve belirlidir. Soja bu mekânı birinci türden mekân olarak nitelemektedir. Doğrudan maruz kalınan, çoğu zaman sorgulamadan zaman geçirdiğimiz, mekân odaklı pratiklerimizi biçimlendiren kısaca algılanan mekân olarak kategorize edilebilecek birinci türden mekânın yanında, Lefebvre'in ele aldığı ikinci mekân türü ise mekân temsilleridir.

Mekân Temsilleri

Lefebvre'e göre mekân temsilleri ya da başka bir deyişle "tasarlanan mekân", kent aktörlerinin; planlamacıların, mimarların, şehircilerin, teknokratların ve sanatçıların belirli kod ve normlar yoluyla oluşturdukları mekân olarak

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

düşünülebilir. Bu mekân türünde erkin gücü daha belirgindir. İdeolojik dayatmalar mekânsal dokudan okunabilir. Modern dönemle birlikte mekân temsillerinin kapsamı oldukça genişlemiş, kent ölçeğinde yürürlüğe konulmuştur. (Lefebvre, 2014, s. 71). Soja'ya göre bu mekân kavramsallaştırılmıştır, temsilidir ve temsillerin varlığıyla toplumsal alana etki eder. Tasarlanan mekân, “Techne”nin bilgi ile bulunduğu, otoriter, diskurlarla dolu, hâkim ideolojilerin hissedildiği, denetimin ve gözetlemenin doğduğu mekân olarak da incelenebilir.

Mekân temsilleri, tasarım ve kurgu süreçlerinden geçerek, mekânsal pratikler ile fiziksel formlara bürünmektedir. Mekân temsillerinin fiziki kapsamı oldukça geniştir ve mekân pratikleri ile sıkı bir ilişki içinde değerlendirilmelidir (Ghulyan, 2017). Bu mekân toplumsal üretim koşullarının ve kalıplaşmış düşünce biçimlerinin mekân üzerindeki izdüşümü olarak da değerlendirilebilir. Örneğin modern dönemi ele alan Lefebvre bu durumu kapitalizm bağlamında şöyle açıklar; “Her ne kadar pek çoğu kapital ve kapitalizmin mekâna ilişkili pratik oluşumlarda etkili olduğunu yadsısa da binalar yapmaktan, yatırım alanlarının yayılmasına ve emeğin bölünmesine kadar bu etki kendini duyurur” (Lefebvre, 1991, 10). Burada anlatılan sermaye gücünün mekân üzerindeki baskılarıdır. Herşeyin alınır satılır, değişim değeri olan metalara dönüşme sürecini mekânda ve mekân ile açıklamak ikinci türden mekanlarla mümkündür.

Gönül Tankut mekânın fiziksel uzamını şöyle aktarmaktadır:

“Zamansız mekânlarda dört bir yanı aynı tüketim coğrafyaları, alışveriş merkezleri, fastfood dükkanları, otoparklar, kimliğinden sıyrılmış, benzerliğin tek kaide olduğu, kentsel dokuların tüketimin emrine amade olduğu alanlar üretilirken bir yandan da aynılaşmış üretim coğrafyaları, sırf bu tüketim coğrafyaları yeni bir üretime devam edebilsin diye genişleyerek var olmaya devam eder. Yani Merkezi İş Alanları, beyaz yakalı plazaları, fabrikalar, atölyeler, sanayi siteleri, bu sitelerin iş çıkışı uğranan ve omuz omuza maç seyredilen kahveleri, bu üretim yerlerine işçilerini taşıyan toplu taşıma araçları, onların üzerinden geçtiği otopanlar-salt akışın mekânları- ve bütün bu mekânları masa başında tasarlayanlar...” (Tankut, 2013, s. 61)

Egemen güçlerin araçsallaştırdığı bu mekân temsilleri, oldukça yoğun şekilde ideoloji içermektedir ve bu ideolojiler mekân temsillerinde ilk bakışta fark edilecek şekilde olabileceği gibi çoğu zaman bu türden mekanlarda gerçekleşen etkinlikler, tekrarlamalar ve ilişki ağları arasında görünürlük kazanabilir. Yani mekâna ilişkin bir kategorizasyon yapılabilmesi için mekâna olgusalılık düzeyinde yaklaşmak gerekmektedir. Bir başka deyişle mekânda zamanın nasıl tanımlandığı, kodlandığı, ne gibi ritüeller-tekrarlamalara tabi tutulduğu incelendiğinde, erkin mekâna yönelik örüntüleri ortaya çıkabilmektedir.

Temsil Mekânları

Temsilî mekân ise Lefebvre'in deyişiyle toplumsal hayatın yeraltına ait, bir başka ifadeyle bilinçdışına açılan yanıdır. Bu mekânda örüntüler ve kodlamalar var olsa da diğer iki mekân türündeki kadar okunaklı değildir. Bu mekânlar, bastırılanın, arzuların ortaya çıktığı, sanatın bilime, kısa devrelerin tasarıma ve kurguya karşı

dirençler ürettiği yerlerdir. Bir başka deyişle “yaşanan yer”dir ve ancak müdahaleler, ideolojik söylemler ve norm dayatmaları sönümlendiğinde belirginleşir. Bu mekân kurumların değil toplumu oluşturan her bir bireyin mekânı olarak düşünülebilir. Dolayısıyla “temsil mekanları” hesaplar içeren “mekân temsillerinde” ya da “mekânsal pratiklerde” beklenen tutarlılığı es geçmektedir. Bu mekân kullanıcıların ve orada bulunanların mekânıdır ve “yaşanılır, konuşur; duymasal bir çekirdeği ya da merkezi vardır: Ego, yatak, oda, konut ya da ev; meydan, kilise, mezarlık... Bu mekânlar, tutku ve eylem yerlerini, yaşanan durumların yerlerini kapsar, dolayısıyla zamanı doğrudan içerir” (Lefebvre, 2014, s. 71). Mekânsal hiyerarşinin ve tasarımın sınırlarını esnetmesi nedeniyle temsil mekânları, fiziksel görünüşleri ile açıklanamayacak olan mekânlardır. Festivaller, farklı yer ve zamanlarda ortaya çıkan performanslar temsili mekânlara örnek olarak verilebilir. Soja’nın üçüncü türden mekanlar olarak aktardığı temsili mekânlar, kolektif deneyimlerin yaşandığı, anlık eylemselliklerle ilişkili, sözcüklere sığmayan pratiklerin yaşandığı yerlerdir. Örneğin tiyatro sahnelerinin tasarımı bir amaca hizmet ediyor olmasından dolayı mekân temsildir. Ancak oyun başladığında izleyici hem kolektif olarak hem bireysel olarak sergilenen performansın içine çekilir. Lefebvre bu mekânın, kurgu-gerçek, izleyici-oyuncu, senaryo-senarist etkileşimlerinin de içinde olduğu ancak hiçbir zaman bütünlüğün oluşmadığı bakışlarla ele alır ve bu türden bir teatral etkileşim deneyiminin kurgusalın gerçekle olan sınırlarının belirsizleştiği üçüncü türden mekânı açığa çıkardığını iddia eder (Lefebvre, 2014, s. 89). Temsil mekânları, mekân temsillerine nazaran daha az görünürdür. Kimi zaman bir estetik akım ya da bir eğilim olarak ortaya çıkar ve tekrar kaybolur. Temsili mekânlar fiziki olarak görünür olabildiği gibi bireysel ya da toplumsal eylemlerle müdahale edilen mekân temsilleri de bu etkiler sonucunda temsili mekânlara dönüşebilir. Gündelik hayatın normatif akışında nadiren karşılaşılabileceğimiz karnavallar, şenlikler, yürüyüşler ve protestolar mekân türleri arası kısa devrelere örnek olarak verilebilir. Soja’ya göre üçüncü türden mekanlar doğrudan baskı altındadır ve sadece pasif bir şekilde var olmasına izin verilmektedir. Ancak ilk iki mekân türüyle bağlantılı olarak bu mekanların çatlaklarından çıkma potansiyeli sürekli olarak barındırmaktadır. Erkin baskısına karşı çıkış burada varlık kazanabilir (Soja, 1996, s. 67). Tankut bu konuda “hepimiz, ilk iki mekâna, dünyada bir üçüncü mekân olduğu için tahammül ediyoruz” demektedir (Tankut, 2013, s.62).

Mekân üçlemesini katmanlı olarak barındıran kent mekânı, kent özneleri tarafından sürekli olarak deneyimlenme sürecine tabi tutulmaktadır. Ancak burada kent öznesinin mekanla kurduğu ilişki tek taraflı değildir. Süreç karşılıklı bir etkileşim olarak tezahür etmektedir. Kent öznesinin oluşturduğu ilişkiler ağı, zamanı ve mekânı bağlayarak bütün tarafların karşılıklı olarak kendilerini ürettikleri bir süreç olarak değerlendirilebilir. Bireyin, toplumun ve toplum tarafından üretilen ideolojilerin uzamı olarak mekân, diğer taraftan bireyi, toplumu ve ideolojileri üretmektedir. Bu karşılıklı yapım ve yıkım ilişkileri Foucault’un geliştirdiği kuramlarda oldukça görünürdür.

Özellikle ikinci ve üçüncü türden mekanları düşünürken Foucault’un özne, iktidar ve mekân diyalektiğine değinmek gereklidir. Buna göre Foucault mekân-

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

İktidar ilişkilerini, söylem, yasa ve mimariyi içeren aygıtlar ile erkin öznelere hem toplumsal hem de bireysel olarak biçimlendiren, normlar yoluyla tanımladığı kimliklere bağlayan ve bu yöntemle denetleyen aygıtlarla düşünmektedir. Bu açıdan Foucault yaygın tarihsel anlayışın eşyanın kökenine ve en ideal anını düşlemek yerine normlar yoluyla dayatılan kimliklerin çözümlenmesi gerekliliğini dile getirmektedir. Anlamı bütünsel olarak muhafaza eden bir süreklilik ve lineer tarih anlayışı yerine birçok kriz, sapma ve kaza sonucu ortaya çıktığı kabulüyle ele alınacak bir tarih anlayışına işaret etmektedir (Foucault, 2014, s. 78). Bu açıdan tarihe ve dolayısıyla mekân üretimlerine bakıldığında Lefebvre'in tanımıyla erkin söylemlerinin ve ideolojilerinin etkisi altındaki tarihsel alan; ötekinin, sıradanın, norm dışının tarihsel alanından ayrışır. Bu tanımlama İkinci türden mekanlarla üçüncü türden mekanların ayrıştığı nokta olarak okunabilir. İkinci türden mekanlarda kurumlar özne üzerinde etkin olan mekanizmalarını, mekân ve zaman aracılığıyla kurmaktadır. İktidarın sınırlarını belirlediği normların dışında kalanların özgürce kullanmadığı, erkin aygıtlarıyla tektipleştirmeye çalışılan, otokontrol mekanizmaları ile denetlenen, büyük ve önemli zamanların yaşandığını öne süren ve kökenini kullanışlı bulduğu mitoslara yönelerek üretilen mekânlar, sosyal ilişkilerin ve etkileşimin engellendiği, yabancılaşmaya sebebiyet veren mekân varyasyonları oluşturma eğilimindedir. Öte yandan temsil mekânları ise (üçüncü türden mekânlar) “hegemonyacı söylemlerin kenarlarında, kurumların boşluklarında ve iktidar bilgi aygıtının açık çatlaklarında” (Soja, 1999, s. 260-178) ortaya çıkar. Farklılıklar barındırsa da Lefebvre'in izotopi ile tanımladığı tekrar eden türdeşliklerin karşısına yerleştirdiği heterotopya kavramı ile Foucault'nun mekân üzerinden ortaya koyduğu heterotopi kavramının ortak yönleri de bulunmaktadır. Bu farklar ve benzerlikler Lefebvre'in Mekân Üretimi adlı eserinden ve Foucault'nun mekâna ilişkin derslerinden yapılan çıkarımlarla tartışılabilir.

4. Lefebvre ve Foucault'da Heterotopya Kavramı

“Des Espaces Autres” (Başka Mekânlara Dair) adlı çalışmasında Foucault, 19. yüzyıl sonrası çeşitli nedenlerle zaman saplantısının aşıldığını ve dünyanın zamanın başat olduğu, akıp giden bir ömürden çok, çeşitli nokta ve mevkileri birbirine bağlayan bir ağ sistemi gibi algılandığını iddia etmektedir (Foucault, 2014, s. 292). Foucault'ya göre mekân düşüncesinde uzamın yerini mevki almıştır ve mühim olan, noktalar arasındaki erişim ilişkileridir. Zaman büyük ölçüde kutsallıktan arındırılmıştır ancak mekân katmanlı yapısını oluşturan kamusal alan, özel mekân, çalışma mekânı, boş zaman mekânı, gibi diyalektikler ile açıkça görünmeyen kutsallaştırma edimleriyle ele alınır. Heterotopya diğer hiyerarşileri ilişkilendirebilen, bu mevkileri temsil edebilen ya da tersine çevirebilen yadsımalardır. (Selvi, 2014, s.20). Heterotopya kendimizi görebildiğimiz ve görünce de olduğumuz yeri sorgulamamızı mümkün kılan bir ayna işlevi görür. Bu açıdan heterotopya, bakmayı bilirsek kendimize döndüğümüz ve kendimizi yeniden oluşturmaya başladığımız, gerçek ile gerçek dışının iç içe geçtiği bir yer olarak yorumlanabilir. Bu mekân kriz ve gerilimlerle de ilişkilidir ve toplumlarda bir şekilde ortaya çıkan krizler heterotopyaları, zaman içerisinde norm dışının mekânına

dönüştürmüştür.

Bunlarla birlikte heterotopya, üçüncü türden mekanlar da olduğu gibi farklı mekânları yan yana koyabilir. Foucault bu durumu, acem bahçelerini ve bu bahçelerin reproduksiyonları olarak İran halılarını ve tiyatro-sinema binalarını anlatarak açıklar. Bu mekanlardaki ortak özellik, çelişik mevkileri tek bir gerçeklikte yansıtabilmekte olmalarıdır. Mekânın yanı sıra zaman heterotopyalarına da değinen Foucault, mezarlıklar, zamanları biriktirme ve teşhir etme istencinden doğan müzeler, kütüphaneler gibi arşiv mekânlarını heterotopya olarak yorumlar. Bunun karşısında ise zamanın geçiciliğinin üretildiği, şehrin dış çeperlerinde kurulan panayır ve şenlikler olarak ortaya çıkan geçici heterotopyalar bulunur. Bütün bunlarla birlikte heterotopyanın arınma ve çeşitli ritüel mekânlarından, gizli işlerin yapıldığı motellere, bir gemi gibi akıp gitmekte olan ve hayâl gücü makinesi gibi çalışan bir kavram olduğunu ileri süren Foucault, heterotopya'dan yoksun toplumların düşlerini yitirdiklerini belirtir (Foucault, 2014, s.302). Foucault, heterotopya anlatımlarında, panayır, şenlik gibi ritüellerden bahsetse de, genel itibariyle mekânsal referansları kullanmaktadır. Lefebvre ile farklılaştığı temel nokta burasıdır. David Harvey, Lefebvre ve Foucault'un heterotopya kavramlarının ayrıldığı noktaları şöyle açıklamaktadır:

“Lefebvre’in heterotopya kavramı (ki Foucault’ununki ile derin farklılıklar içerir) ile tarif ettiği liminal toplumsal mekânlar “farklı bir şey”i olanaklı kılmanın ötesinde, devrimci bir güzergâhın tanımlanmasında bu farklılığa temel önem atfeder. “Farklı şey”in bilinçli bir plandan doğmuş olması şart değildir; insanların salt yapıp ettikleri, hissettikleri, duyumsadıkları ve gündelik yaşamlarındaki anlam arayışının parçası olarak ifade ettikleri şeylerden doğar. Bu tür pratikler her yanda heterotopik mekânlar üretir” (Harvey, 2013, s. 38).

Lefebvre’de biçimden çok nitelik tabanlı bir yaklaşım görülmektedir. Norm dışının mekânı olarak, planlananın ötesinde deneyimlenen, hâkim söylem karşıtı olguları barındırma potansiyelindeki mekân dizilimlerine işaret eder. Tektipleştirilmiş, kamusal alanlarla ve parsellerle düzenlenip türdeşleştirilmiş, metalaştırılmış ve denetime tabi tutulan mekânları “izotopi” (aynı olanların yerleri ve dolayısıyla da aynı yerler, yakın olanların kurguladığı düzen) olarak tanımlar:

“Mekânın onları birbirine yaklaştıracak şekilde (planlar üzerinde, güzergâhlarda, şu veya bu düzeyde “özneler” tarafından oluşturulan imgelerde) birbirleriyle konuşan ve birbirlerini okuyan karşılaştırılabilir unsurlarını izotopiler olarak adlandırmıştık. Örneğin Devlet rasyonalizmi tarafından şekillendirilen mekânlarda dikkat çeken bir izotopi vardır. Büyük düz çizgiler, geniş, boş caddeler, çok açık perspektifle [...] Heterotopi ise “hem dışlanmış hem de iç içe girmiş olan, öteki yer, ötekinin yeridir” (Lefebvre, 2011, s. 122).

Bu mekân, baskın olmayan yaşadığı, farklılığa işaret eden yerlerde aranmalıdır ve sürekli bir değişim-dönüşüm potansiyelini barındırır. Sıradan insanlar ile ve gündelik hayatla ilişkili, anî değişimlere sahne olabilecek mekân olarak tanımlanabilir (Çavdar, 2018).

Soja, Lefebvre’in mekân üçlemesindeki temsil mekânı ve heteropi kavramıyla, Foucault’nun heterotopya kavramının benzerlikler barındırdığını ileri

Lefebvre ve Foucault'da Mekân: Kuramsal Bir Tartışma

sürmektedir. Her iki düşünürdeki yaklaşımlar, mekân düşüncesindeki konvansiyonel biçimine bir karşı çıkış olarak yorumlanabilir. Lefebvre ve Foucault'da söz konusu kavramsallaştırmalar, öteki mekânları coğrafi düşünceye eklemekten fazlasını yapmaktadır; kurulu mekân düşüncesinin “ötekisini” ortaya koymaktadır. (Soja'dan aktaran Toka, 2017, s. 57).

Sonuç

Bu çalışmada Henri Lefebvre'in mekân kuramı ele alınmış ve bu kuramın temel yapısını oluşturan mekân üçlemesi incelenmiş bununla birlikte Michel Foucault'nun iktidar, toplum ve mekân ilişkilerini ele aldığı makalelerinden yararlanılarak, bu iki düşünürün birbirine yaklaşan ve farklılaşan yönleri “heterotopya” kavramı ile ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Foucault'un mekân kuramında her ne kadar iktidar, toplum ve mekân arasındaki ilişkiler vurgulanıyor olsa da kuramcının heterotopik mekâna ilişkin düşüncelerinde daha çok mekânın işlevsel ve fiziki boyutlarının ele alındığı sonucuna varılmıştır. Foucault'a göre iktidar yapılarının tarihsel süreçte kendini üretirken ihtiyaç duyduğu uzamlar hastaneler, hapishaneler, okullar olarak örneklendirilebilir. Bu mekanlar normlar dayatma yoluyla sosyal yapıyı ve mekânı homojen hale getirmekte, normu koyarak norm dışını tanımlamakta ve norm dışını ise bir şekilde işlevsiz hale getirerek öteki konumuna koymaktadır. Foucault heterotopyayı bu mekanlara karşıt olarak norm dışını üreten ya da barındıran yerlerde aramayı önermektedir Lefebvre'in heterotopya kavramı ise daha çok toplumsal yapıya yönelik farklılıklara ve direniş imkânlarına göndermeler yapar niteliktedir. Bu toplumsal farklılıklar Lefebvre'in temsil mekânları ile ilişkili şekilde, iktidarın çatlaklarından çıkararak, mekâna dolaylı olarak nüfuz etmektedir, görünür olmaktadır ve dağılmaktadır. Bununla birlikte her iki düşünürün de farklılıklara referans veren bu mekânı savdukları söylenebilir.

Lefebvre ve Foucault'un kuramları, mekânı ele alış şekli bağlamında, mekânın toplumsal uzamlarının araştırılmasında ve mekân üretimi süreçlerinin incelenmesinde önemli açılımlar yapmaktadır. Bu çalışmada, oldukça geniş bir alana yayılan mekân üretimi kavramı sınırlı bir düzeyde incelenmiştir. Ancak bu çalışma, daha geniş kapsamlı okumalar için, bir çıkış noktası olarak değerlendirilebilir. Bununla birlikte mekân üretimi düşüncesiyle ilgili literatürde öne çıkan çalışmalar ortaya koyulmuştur.

Çalışma, bu çerçevede ele alınacak, kent ve mekân araştırmaları için kuramsal bir altlık oluşturabilir ve mekân analizlerinde kullanılabilir. Kent mekânına dair, söylemlere dayalı ya da fiziki mekâna dönüşmüş yapılar bu bağlamlarda ele alınabilir. Mekânsal dönüş dönemiyle ortaya çıkan bu kuramsal çerçeve içerisinde, kente dair alternatif okumalar yapmanın imkânları bulunabilir.

KAYNAKÇA

- BRENNER, N. ve Elden, S. (2009), Henri Lefebvre on State, Space, Territory, International Political Sociology, Cilt 3, Sayı 4.
- BRENNER N., Marcuse P., Mayer M., (2014), Kar İçin Değil Halk İçin, Eleştirel Kent Teorisi ve Kent Hakkı, Çev: Ali Yağız Öz-Kübra Kelebekoğlu, Sel

Yayıncılık, Ankara.

- CASTELLS M., (1997), Kent, Sınıf, İktidar, Çev. A. Erendil, 1.Baskı, Bilim ve Sanat Yayınevi, Ankara.
- ÇAVDAR, R. (2018). Farklılığın Mekânı: Foucault ve Lefebvre'deki Heterotopya ve Heterotopi Ayrımı. *İdealkent* , 9 (25) , 941-959 . DOI: 10.31198/idealkent.458739.
- FOUCAULT, M. (2002). Toplumunu savunmak gerekir. Çev. Ş. Aktaş. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- FOUCAULT, M. (2014). Özne ve İktidar, Seçme Yazılar 2, Çev. Işık Ergüden, Osman Akınhay, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- HARVEY, D., (1999). Sosyal Adalet ve Şehir, Çev. M. Morali, Metis Yayınları, İstanbul.
- GHULYAN, H., (2017). Lefebvre'nin Mekân Kuramının Yapısal ve Kavramsal Çerçevesine Dair Bir Okuma, Ankara, Çağdaş Yerel Yönetimler Dergisi, Cilt 26 Sayı 3.
- KURTAR, S., Yurdadön, P. (2020). Mekân Varyasyonları, Nota Bene Yayınları, İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (1970, 2011), Kentsel Devrim. Çev. S. Sezer, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (2007). Modern Dünyada Gündelik Hayat. Çev. Gürbüz, 2. Baskı, Metis Yayınları İstanbul.
- LEFEBVRE, H. (2014). Mekânın Üretimi, Çev. I. Ergüden, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- SAİD, E. W. (2016). Kültür ve Emperyalizm. Çev. N. Alpay, Hil Yayınları, İstanbul.
- SELVİ, Y. (2014). Heterotopya üzerine görsel çözümler. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, Gazi Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Resim Anasanat Dalı.
- SMİTH, N. (2008). Uneven Development: Nature, Capital And The Production Of Space. University Of Georgia Press, Athens.
- SOJA, E. W. (1996). Thirdspace: Journeysto Los Angeles and Other Real-and-İmagedPlaces. NY: Wiley.
- TANJU, B. (2008). "Zaman – Mekân ve Mimarlıklar", Zaman Mekân, eds.: A. Şentürer, Ş. Ural, Ö. Berber, F.U. Sönmez, YEM Yayınları, İstanbul.
- TANKUT, S. G. (2013). Özgürlüğün Coğrafyası: Mekânsallığın Triyalektik Praksisi ve Bütünsellik Arayışına Dair Bir Tahlil. *Mülkiye Dergisi*, sayı:37(1).
- TOKA, Ş. (2017). Diyarbakır Üzerine İmge/Anlam Üretimi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Mimarlık Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Mardin.
- URRY J. (1999), Mekânları Tüketmek, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.